

KOMIL XORAZMIY IJODIDA POETIK TASVIR TALQINI

Yaminova Muhayyo Shuhratillo qizi,

Namangan davlat universiteti

O‘zbek adabiyotshunosligi kafedrasida tayanch doktoranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada Komil Xorazmiy g‘azallarining poetik xususiyatlari va obrazlar tizimi zamondosh ijodkorlar bilan taqqoslangan holda tahlil etilgan. Maqolada Komil Xorazmiyning XIX asr milliy uyg‘onish davri adabiyotida tutgan o‘rni atroflicha tahlil etilgan.

Kalit so‘zlar: *Ilmi bade’, tahlil, maqta, matla, mukarrar, takrir, lirika, badiiy tasvir, tashbeh.*

Annotation. In this article, the poetic features and image system of Kamil Khorezmi's ghazals are analyzed in comparison with contemporary artists. In the introductory part of the graduate thesis, the relevance and purpose of the research topic, the issues of poetic image and artistic image tools in Uzbek literature, and at the same time the place and role of Kamil Khorezmi in the literature of the national renaissance of the 19th century are thoroughly researched.

Keywords: *Science of badi’, analysis, maqta, matla, repetition (mukarrar), reiteration (takrir), lyric poetry, artistic imagery, simile.*

Аннотация. В данной диссертации анализируются поэтические особенности и образная система газелей Камилы Хорезми в сравнении с произведениями современных художников. Во вступительной части дипломной работы раскрываются актуальность и цель темы исследования, вопросы поэтического образа и средств художественного образа в узбекской литературе, а вместе с тем место и роль Камилы Хорезми в литературе национального возрождения. XIX века тщательно изучены.

Ключевые слова: *Наука бадии, анализ, макта, матла, мукаррар, такрир, лирика, художественное изображение, ташибих.*

Kirish. Komil Xorazmiy – ilmi bade’ sirlarini chuqur egallagan, nazmda mahorat bilan qo‘llay olgan salohiyatli ijodkor. Shoir lirikaning qaysi janrida yozmasin, xoh g‘azal yo muxammas, xoh masnaviy yoki kichik she’riy janrlarda, teran falsafiy fikrni go‘zal badiiy san’atlar bilan ziynatladi. Bu orqali o‘zining poetik mahorati nechog‘liq baland ekanini ko‘rsatdi. Mumtoz she’riy an‘analarni munosib davom ettirish barobarida unga yangicha ruh bag‘ishladi. Ijodkor lirikasida badiiy tasvir vositalaridan mahorat bilan foydalanilgani ularni o‘zaro aloqadorlikda mufassal o‘rganishni taqozo etadi. Chunki “...g‘azallarda obraz yaratish uchun shoir foydalangan badiiy tasvir vositalarining barchasini e’tiborga olmay turib, ularning murakkab tarzda birikishidan hosil bo‘lgan fakturasini (o‘ziga xos xususiyatlarini) vujudga keltirgan ma’nolar aloqadorligi va ularning tovlanish rishtalarining barchasini ajratib olish mumkin emas”. Shoir lirikasida badiiy san’atlarning qo‘llanish usulida ikki xil holat kuzatiladi:

1. She’rni boshdan-oxir bir san’at asosiga qurish.

2. Bir she’rda bir qancha badiiy san’atlardan mahorat bilan foydalanish. Tabiiyki, ushbu tasnif ma’lum darajada shartlidir. Chunki ijodkorning ayrim lirik she’rlari asosan bir badiiy san’at asosida yaratilgani ularda parallel ravishda boshqa ko‘plab badiiy

san’atlar qo‘llanishini istisno etmaydi. Shoir lirikasida badiiy san’atlardan istifoda etilishi masalasining ushbu tasnifga tayanib o‘rganilishi, shu ma’noda, shartli ekanini ta’kidlash kerak.

Muhokama va natijalar. Tadqiqotda tahliliy fikrlarni ma’lum bir tizimga solish uchun ham shu asosda ish ko‘rildi. Komil Xorazmiy devonida boshdan-oxir bir badiiy san’atga asoslangan g‘azallar bir nechta ekani shoirning ushbu she’riy usuldan unumli va mahorat bilan foydalanganini ko‘rsatadi. Jumladan, ijodkorning:

*Mango qilma, ey mohi olijanob,
Itobu itobu itobu itob(64-bet).*

matla’li g‘azali buning yorqin isbotidir. Ushbu g‘azal boshdan-oxir takrir san’ati asosiga qurilgan. Atoullloh Husayniy ta’biricha, bu san’atning “...ma’noning takriri, ya’ni ani muqarraru muhaqqaq qilmoq yangliq nukta uchun lafzni takrorlamoq” ekani e’tiborga olinsa, Komil Xorazmiy ham takrirdan ayni maqsadda foydalangani ayon bo‘ladi. Jumladan, mazkur g‘azalning keyingi baytida shoir mana bunday yozadi:

*Erur ishqing o‘tig‘a ko‘nglum mudom,
Kabobu kabobu kabobu kabob (64-bet)*

Ushbu baytda “kabob” so‘zining to‘rt marta takrorlanishi lirik qahramon ruhiyatini, uning iztirobli kechinmalarini ta’sirchan ifodalashga xizmat qilgan. Aslida, ushbu baytda boshqa badiiy san’atlar, masalan, istiora (ishq o‘ti), kabi san’atlar imkoniyatidan ham ustalik bilan foydalanilgan.

Takrirning mazmuni kuchaytirish, ta’kidlash maqsadlariga xizmat qilishi, badiiy so‘zning ta’sir kuchini oshirishi e’tiborga olinsa, Komilning ushbu san’atdan samarali istifoda etgani sabablari oydinlashadi. Mana bu baytda oshiq ruhiyati va mashuqaning beqarorligi tasvirlangan.

*Chu kelding, ketarmen deb on qilma ko‘p
Shitobu shitobu shitobu shitob(64-bet).*

Takrir san’ati Xorazm adabiyotida Ogahiy, Feruz, Avaz O‘tar o‘g‘li ijodida ham keng qo‘llangan. Bu san’at, birinchidan, shoir urg‘u bermoqchi bo‘lgan fikrni ta’kidlab ko‘rsatishga xizmat qilsa, ikkinchidan, o‘quvchining diqqat-e’tiborini muallif ko‘zda tutgan asosiy mazmunga qaratadi. Uchinchidan, g‘azalda o‘ziga xos ohangdorlikni ta’minlaydi:

Oshiqning jabr chekishi, ma’shuqaning zulm ko‘rsatishi – mumtoz adabiyotda an’anaviy tarzda davom etib kelayotgan tasvir. Lekin Feruz takrir san’ati orqali ana shu an’anaviy mazmunga yangi ruh bag‘ishlaydi. Keyingi baytda “xarob” so‘zining to‘rt marta takrorlanishi ana shu maqsadga xizmat qilgan:

*Ango ko‘p ko‘ngil qo‘ymakim, bo‘lg‘ay –o‘q
Xarobu xarobu xarobu xarob(64-bet).*

Gʻazalning toʻqqizinchi baytiga kelib yorga boʻlgan ishq qisman ijtimoiylashib toju taxtga boʻlgan ishqqa aylanadi. Komil Xorazmiy mol dunyo sen bilan tunu kun birga boʻlsa koʻp ham fahrlanma deb begona bayt kiritadi. Bayt tarkibidagi rikob soʻzi shohlar bosh kiyimi maʼnosida tushuniladi.

*Sango boʻlsa ham oyu kun – qilma faxr
Rikobu rikobu rikobu rikob(64-bet)*

Keyingi bayt avvalgisidagi mazmuni davom ettirishi barobarida oʻquvchi koʻz oʻngida obrazli tasvirni jonlantirishi jihatidan ham qimmatlidir:

*Erur jiyfa dunyo oning tolibi
Kilobu kilobu kilobu kilob(64-bet)*

Visol – oshiqning oliy maqsadi. Barcha dardu iztirob, jabru zulmga sabr qilish zamirida ana shu maqsad yotadi. Unga erishgandagina oshiq oʻzini baxtiyor hisoblaydi. Gʻazalning maqtaʼida ana shu fikr sanʼatkorona ifodalangan:

*Labing hajrida ichmagay Komiling
Sharobu sharobu sharobu sharob (64-bet).*

Taʼkidlash kerakki, ushbu gʻazaldagi takror oʻquvchiga zarracha malol kelmaydi. Aksincha, sheʼrning ohangdorligini, musiqiyiligini oshirib, misralar jozibasining oʻquvchi qalbiga oqib kirishini taʼminlaydi. Bu hol, oʻz navbatida, Xorazmiyning nechogʻliq mahoratli shoir boʻlganini koʻrsatadi.

Sheʼrni boshdan-oxir bir sanʼat yani takrir sanʼatiustiga qurish faqatgina bu gʻazal tarkibida emas, boshqa lirik asarlari tarkibida ham uchraydi. Buning isboti uxhun takrir sanʼati zamirida ijod qilingan mana bu gʻazalni misol sifatida keltirishimiz mumkin.

*Loladek ishqingda koʻnglum, ey nigor
Dogʻdoru dogʻdoru dogʻdor.
TigʻI hajringdin erurman borho
Dilfigoru dilfigoru dilfigor.
Koʻzlarim oyinadek diydoringa,
Intizoru, intizoru intizor.
Berdi sirri ishqinga qonli yoshim,
Ishtihoru, ishtihoru ishtihor.
Mehru ruhsoringdin ayru jonu dil
Beqaroru beqaroru beqaror.
Qullugʻindin shohlarga bordurur,
Iftixoru, iftixoru iftixor.
Furqating qish, subhi vaslingdir mango,
Navbahoru navbahoru navbahor.
Sunbulu gul zulfu yuzingdin erur,*

*Sharmisoru sharmioru sharmisor.
Oy yuzung hajrida chashmim abrdek,
Ashkboru ashkboru ashkbor
Topg‘usi dahr ichra shahlikdin magar,
E‘tiboru e‘tiboru e‘tibor.
Bo‘lsa Komil qullug‘ing dog‘i bila
Nomdoru nomdoru nomdor(82-bet).*

G‘azaldagi baytlar mazmuniga diqqat qaratilsa, har brida takrorlanib kelgan so‘zlar ifoda qilinayotgan fikrni yanada kuchaytishga uning ta‘sir kuchini oshirishga qaratilgan. Ushbu so‘zlar o‘quvchiga zarracha malol kelmaydi, balki baytdan baytga o‘tgan sari kishining zavqini oshiradi. Shu bilan birga Komil Xorazmiyning nechog‘liq usta san‘atkor ekanini namoyish qiladi. Yuqoridagi g‘azal tarkibida takrirdan tashqari yana bir necha badiiy tasvir vositalaridan san‘atkorona foydalanilganini ko‘rishimiz mumkin. Xususan tashbeh (loladek ko‘nglum, oyinadek diydor, qonli yosh, furqating qishi, vasling navbahori, abrdek chashmim, oy yuzung) tazod(furqating qishi, vasling navbahori) tashxis(sunbul va gul yuzing va zulfingni ko‘rib sharmisor). Ushbu g‘zal 11 baytdan tashkil topgan bo‘lib aroznig ramali musaddasi mahzuf vaznida bitilgan. Bu kabi yirik hajimli g‘azallar komil Xorazmiy ijodida ko‘plab topiladi.

Bunday takrirlarga asoslangan asarlar nafaqat Komil Xorazmiy g‘azallarida balki uning muxammaslarida ham yuksak na‘munalarini uchratish mumkin. Quyidagi muxammasga diqqat qaratadigan bo‘lsak undagi har bir misrada takrir san‘atiga guvoh bo‘lamiz.

*Necha, necha necha kundan beri jahon yakсар,
Qaro, qaro, qaro erdi ko‘zimga shomu sahar.
Bukun, bukun, bukun olam munavvar bo‘ldi magar,
Quyosh, quyosh, quyoshoso jamolin ul dilbar.
Ochib, ochib, ochib olamni ayladi anvar (203-bet).*

Muxammasning har bir bayti ayni holdagi takrirlardan iborat. Va o‘z navbatida bu band mazmunini nihoyatda kuchaytirishga hizmat qilgan. Muxammasning ushbu bandi tarkibida takrirdan tashqari, tashxis va tazod she‘riy san‘atlaridan foydalanib, muxammas ma‘nosi yanada go‘zallashtirilgan. Muxammasning keyingi baytlarida ham huddi shu kabi so‘z takrorini kuzatish mumkin.

*Olib, olib, olibon burqa‘in ochib diydor,
Bo‘lub, bo‘lub, bo‘lubon noz markabig‘a savor.
Surub, surub, surub o‘tkach samandi xushraftor,
Ko‘rub, ko‘rub, ko‘rub oni yiroqdin meni zor,
Sochib, sochib, sochib ohim bila jahonga sharaf(185-bet).*

Shoir ijodida soʻz takroriga asoslangan yana bir sanʼat, mukarrar sanʼati ham yetakchilik qiladi. Bu sanʼat “qayta-qayta”, “usti-usti” maʼnolarini beradi. Baytdagi soʻzning muayyan oʻrinda takrorlanib, juftlanib kelishidir. Har bir baytda juft soʻzlarning qoʻllanishini mukarrarga xos xususiyatini shoirning quyidagi baytida koʻramiz.

*To gulshani jamoling ochar gul chaman-chaman
Zulfi muanbaring sochar anbar summan-suman (135-bet).*

Komilning yuqoridagi gʻazali matlaʼ dan maqtaʼgacha mukarrar sanʼati ustiga qurilgan. Ushbu takrorlar bayt mazmunini yanada kuchaytirishga xizmat qilgan. Xususan, yuqoridagi baytda yor yuzining chaman-chaman gul ochishiyu, sochlaridan hushboʻy atirlar sochilishi tashbeh qilingan.

*Har bir shikanga bandadur yuz shikasta dil,
To zulfi anbarin sang oboʻlmish shikan-shikan (135-bet).*

-deb, yor sochlarini kishanga oʻxshatib, uni oʻrab olganini ifodalamoqda. Bundan tashqari Komil Xorazmiy ijodida tajohi orif sanʼatining oʻrni ham katta. Xususan, shoirida boshdan oyoq shu sanʼatga qurilgan gʻazal ham mavjud. Ushbu gʻazal quyidagi matlaʼ bilan boshlanadi:

Jon baxshi laʼling ul xol hindularmudur,
Yo chashmai hayvon uza zagʻ sayah moʻlarmudur?(60-bet)

Ushbu baytda shoir yor labi ustidagi holni dastlab hinduga soʻngra suv yuzidagi qora siyohga oʻxshatib oʻziga xos tashbeh yaratadi. Bu kabi ajoyib tashbehlar gʻazalning keyingi baytlarida yana ham goʻzallashadi.

*Bogʻ jamoling sahnida oʻynar koʻzing mardumlari,
Yoxud Hoʻtan gulzorida sayr etgan ohularmudur(60-bet)?*

Yuqoridagi baytda shoir endi yor koʻzlarining tavsifiga oʻtib uni Hoʻtan bogʻida sayr etib yurgan ohularga oʻxshatadi. Mumtoz adabiyotimizda yor koʻzining ohularga oʻxshatilishi koʻplab uchraydi. Shoir yor koʻzlarini tasvirlash bilan birga uning yuzini ham Hoʻtan bogʻidek goʻzal ekanini aytib oʻtmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. K.Xorazmiy.«Devon».Toshkent:1975.
2. Yunusov M. «Komil Xorazmiy» –Toshkent: 1960.
3. Qosimov B. Oʻzbek mumtoz adabiyoti. – T., 2010.
4. Valixoʻjayev B. Oʻzbek adabiyoti tarixi. – T., 2005.
5. Ibrohim Haqqulov. Adabiyotshunoslik asoslari. – Toshkent: 2011.
6. Naim Karimov. XX asr oʻzbek adabiyoti tarixi. – Toshkent: 2008.
7. Abdugʻafur Rasulov. Badiiy matn lingvistikasi. – Toshkent: 2012.